

„ÜSTÖKÖST LÁTNI”

AZ 1680. ÉVI ÜSTÖKÖS
MŰVELŐDÉS- ÉS TUDOMÁNYTÖRTÉNETI
EMLÉKEI

MTA KÖNYVTÁR ÉS INFORMÁCIÓS KÖZPONT
JAFFA KIADÓ
BUDAPEST
MMXVII

A KÖTET MEGJELENÉSÉT TÁMOGATTA:

NEMZETI KULTURÁLIS ALAP
SÁROSPATAKI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE

Szerkesztette Farkas Gábor Farkas, Szebelédi Zsolt, Varga Bernadett, Zsoldos Endre
• Az idegen nyelvű szövegeket Katona Tünde, Kovács Eszter, Szebelédi Zsolt fordította
• A szerkesztők munkatársai Bakonyi Zsuzsanna, Bíró Csilla, Dalloul Zaynab, Ekler Péter
• A fordításokat lektorálta Käfer István, Ötvös Péter, Túri Klaudia
• Olvasó-szerkesztő Lépesfalvi Zoltán
• Borító-, sorozat- és belívterv Sipos Géza
• Felelős szerkesztő Jolsvai Júlia
• Felelős kiadó Monok István – Rados Richárd

Hungarian translation © Katona Tünde, Kovács Eszter, Szebelédi Zsolt, 2017
© MTA Könyvtár és Információs Központ – Jaffa Kiadó, 2017

ISBN 978 963 475 020 8

ISSN 2559-8325

TARTALOM

Monok István: <i>Előszó</i>	7
Kisztei Péter: <i>Üstökös Csillag...</i> , Cassan, Nyomtatott Bosytz Istvan által, 1683.	9
Csorba Dávid: <i>Kálmánista üstökösök</i> – <i>Kisztei Péter Üstökös Csillagának világa</i>	190
Zsoldos Endre: <i>Üstökösök az ókortól a kora újkorig</i>	213
Jacob Schnitzler: <i>Comet-Stern Predigt...</i> , In Herrmanstadt Im Jahr Christi 1681 den 26 Januarii, welcher war der 3. Sonntag nach Epiphaniarum. Gedruckt bey Stephano Jüngling.	223
Jacob Schnitzler: <i>Disputatio Astronomica De Stellis Erraticis</i> <i>Extraordinariis seu Cometis</i> , Wittebergae, Typis Johannis Haken, Anno M. DC. LIX.	317
Válogatás az 1680. évi üstökösre vonatkozó rövidebb forrásokból	385
Perger Péter: <i>Régi magyarországi csillagászati nyomtatványok</i>	390
Zsoldos Endre: <i>Jacob Schnitzler és az üstökösök</i>	406
Friedrich Madeweis: <i>Tractatus cometographicus...</i> , V Žilíně, u Alžběty Dádanky leta 1681.	419
V. Ecsedy Judit: <i>Zsolna: egy különleges nyomdahely</i>	487
Gabriela Žibritová: <i>Tractatus Cometographicus</i> – <i>a szlovák olvasóknak szóló értekezés</i>	511
Kovács Eszter: <i>Szlovák vagy cseh?</i> <i>A Tractatus Cometographicus nyelvi kérdései</i>	515
Zsoldos Endre: <i>Friedrich Madeweis észlelései és véleménye az üstökösökről</i>	526
Jegyzetek	535

VÁLOGATÁS AZ 1680. ÉVI ÜSTÖKÖSRE VONATKOZÓ RÖVIDEBB FORRÁSOKBÓL*

A 16–17. században megszorodtak a különböző égi vagy annak vélt jelenségekről szóló beszámolók, melyek jelentős része meg is jelent nyomtatásban. Levelezésekben, naplókban és egyéb kézíratos feljegyzésekben fennmaradt leírásokon túl óriási mennyiségi növekedést láthatunk a nyomtatott könyvek vizsgálatakor. Ezek a szövegek műfajukból eredendően rövid terjedelmű, alkalmi jellegű traktátusok, s tudománytörténeti szempontból igen változatos képet mutatnak. Találunk közöttük olyanokat, melyek komoly adalékokkal szolgálnak a 16. században fogant új tudományos világkép elterjedéséhez (elég itt Tycho Brahe üstökösleléte vagy Dudith András babonaszegés ellen írott népszerű értekezése gondolnunk), s akadhat kezünkbe olyan is, mely az asztrológiai tévképzetek széles skálájával riogatja az égen feltűnt üstökösöktől rettegőket. Az 1618-as kométát a harmincéves háború hírnökeként tartották számon később, a Daniel Defoe által leírt és az 1664-es londoni pestist „jelző” üstökös pedig Zrínyi Miklós is láthatta a sikeres téli hadjárata idején Csáktornya felett. Természetszerűleg illeszkedik ebbe a sorba az 1680 decemberében megjelent, most részletesen tárgyalandó égitest.

„[1680] 22. Decembris. Kezdett láttatni az égen dél felé egy igen nagy üstökös csillag, melynek csillaga nem igen nagynek láttatott, melynek nagyságához hasonlóra régi öreg emberek is nem igen emlékeztek.”¹ Czegei

* A német Katona Tünde, a latin Szebelédi Zsolt, a cseh fordítás Kovács Eszter munkája.
A szövegeket Farkas Gábor Farkas válogatta.

Vass György (1644–1705) erdélyi politikus rendszeresen vezetett naplót, rögzítette az időjárással és a különleges égi eseményekkel kapcsolatos jelenségeket is egészen a haláláig. Maga I. Apafi Mihály (1632–1690) fejedelem is megjegyezte Gyulafehérvárott karácsony másnapján a naplójában: „[1680. december] 26. Erdélyben s Magyarországon nagy égi csudák láttak.”² A régi brassói család tagja, Paul Benckner (1653–1719) evangélikus lelkész diáriumában szintén megemlékezett a kométáról: „1680. december 27-én láttam első alkalommal az üstököscsillagot, amely igen nagy sugarat vetett.”³ Egy másik brassói evangélikus lelkész, Martin Ziegler (†1716) is fontosnak tartotta feljegyezni a december 18-án felbukkant égitest hírét: „1680. december 18-án a délben 11 és 12 között déli irányban látszódot üstökös. December 27-én egy másik, nagyobb csóvával rendelkező látszódot este 6 és 7 óra között.”⁴ Egy brassói kalendáriumban szintén felbukkant ez az üstökös: „Decemberben pedig megjelent egy nagy és szokatlan üstököscsillag, amely fényesen világító sugaraival csaknem 60 foknyit fogott be az égboltból, és következő év februárjáig nem kis riadalmat keltve volt látható.”⁵ A barcasági Feketehalomban vezetett évkönyv (*Annales Czeidinenses*) 18. századi írója nem sokat foglalkozott az előző évszázad eseményeivel, de fontosnak tartotta megemlíteni az 1680. novemberből megfigyelt, majd a következő év februárjában eltűnt égi jelenséget:

1680. november 1. Láthatóvá vált egy félelmetes üstökös a hegy legmagasabb csúcsán, egészen fehérén és szélesen és felül ívben meghajolva, míg aztán a csillag is megmutatkozott, amint lassanként feljebb kúszott, egészen a következő év februárjáig, amikor elérte a mennybolt legmagasabb pontját, majd elkezdett fogyni.⁶

Úgy tűnik, mintha Nemes János (1630 körül–1688) fejedelmi tanácsos két üstököst is megfigyelt volna az égbolton az 1680-as év végén (természetesen ugyanarról az égitestről van szó):

Ez esztendőben [1680] novemberben láttatott egy comaeta napkeletről, az üstöke napkeletről, mely is sokáig látszott reggeli hajnalban. Másik

látszott decemberben napnyugotra, kihez hasonlót sem láttam, sem olvastam, annak üstöke napnyugotra nyult igen hosszan és noha oly szélesen látszott, mint egy kerék fal, az alja kicsin volt; ez által ment a következendő esztendőre.⁷

Ismert még Cserei Mihály (1667–1756) emlékiró részletes beszámolója, ő a székelyudvarhelyi református kollégium tizenhárom éves diákjaként látta meg a kométát.

1680. Ebben az esztendőben nagy és példa nélkül való üstökös csillag láttatik az égen, melyet mi is Udvarhelyt laktomban nagy álmélkodással szemléltünk, egész nyolc hétig durált, de azután expirála. Sokféle jövendőlést hallottam akkor felőle, de az utána következett nagy változások megmutaták, Isten mit akart ezzel jelteni. Mert a török s német között tizennyolc esztendeig való véres hadakozást praesagiála, amely miatt mind Magyarország, Erdély, az császár haereditária provinciái nagy pusztulást s romlást szenvedének, és a török birodalom ugyan jó formában megseperteték, melyet ide alább meghallunk.⁸

A kassai jezsuita rendház feljegyzései (1677–1692) között megtaláljuk a kométa emlékét is: „[1680] december 22. Enyhe idő esővel. Pallós alakú halvány üstökös tűnt fel az égen nyugaton, naplemente után.”⁹ Csányi János 17. század második felében élt soproni polgár feljegyzéseiben részletesen emlékezett meg erről az 1680-as kométáról.

Ezen 1680. év november 20-án megjelent az égen egy üstökös csillag napfelkelte előtt három órával, és sugarait fellövelte a magasba, mint valami Cobistangent[?]. Tizenkét napon belül azonban visszahúzódott, úgyhogy már nem volt látható. Ezen 1680. év december 26-án, Szent István napján nyomban napnyugta után ismét megmutatkozott az égbolton egy üstökös csillag, amely miatt nemcsak az idős emberekben kelt félelem a látványától, hanem a kisgyermekekben is, akik megriadtak tőle. Ez az üstökös csillag este fél 6-kor már lenyugodott, de a maga után

húzott hatalmas farka csak éjjel fél 12-kor tűnt el. És ez a farkok úgy nézett ki az égen, mint egy kötél. Ez a farkok a fele égi horizonton végighúzódtott, és a tudósok kiszámolták, hogy az égen 80 fok hosszú volt, míg a földön 12 000 mérföldnyire terült el, és hogy sok száz éve nem volt az égen ilyen üstököscsillag látható. Majd napról napra, egyre inkább eltávolodott, magasabbra hágott és kisebbedett, és aztán Pál apostol napjáig volt látható. Hogy mi következik ez után az üstököscsillag után, majd az idő fogja megmutatni.¹⁰

Úgy tűnik, érdekelhették az égi jelenségek, mert két évvel később a Halley-üstökös feltűnését is feljegyezte:

Ebben a 82. évben, augusztus 25-én megjelent az égen egy üstököscsillag, amely déli egy órakor kelt fel, és egy sugarat vont maga után, mint egy szárat. Augusztus 29-én aztán megint volt látható egy napnyugta után, három órán keresztül. Aztán lenyugodott. Ez olyan farkat húzott maga után, mint egy kis pálca. Az augusztus 25-ei látványosabb volt. Szeptember 3-án eltűnt és többet nem kelt fel.¹¹

Hain Gáspár (1632–1687) lőcsei krónikájában szintén felbukkant az üstökös:

December 22-én estefelé pillantottuk meg első ízben a nagy üstököscsillagot a Sas és Ganümedész jegyében. Maga a csillag nem tűnt igazán nagynak, de a szakálla vagy farka annál inkább volt nagy és rettenetes, lévén több mint 60 fok hosszban nyúlt el észak-kelet felé. Ez a nagy üstökös, amelyhez fogható még nem volt látható, amióta világ a világ, messze földön látható volt, és pályája során bejutott az Androméda jegyébe, és egészen következő év február 4-ig, vagyis 1 hónapig és 12 napig mutatkozott. Hogy mit jelentsen, azt csak a jóisten tudja.¹²

Ugyancsak megemlékezik a lőcsei kalendárium Erdélyi Múzeumban fennmaradt unikumpéldánya is a hosszú csóváról:

[1680] Decemberben nagy és példa nélküli Östökös csillag az égen költ fel, az mely maga fényes sugárjával majd 60. gradust el-foglalta és következő esztendőnek Februariusig nagy almélkodással láttatott.”¹³

Ennek cseh változatát is ismerjük, ebben a novembertől februárig megfigyelt kométáról számolt be: „Novemberben egy rendkívül nagy üstökös mutatkozott az Oroszlán jegyében: reggel és este is tartott egészen 1681 februárjáig mutatkozott.”¹⁴

*Válogatás az 1680-as üstökösre vonatkozó
rövidebb forrásokból*

- 1 CZEGEI VASS György és VASS László *naplói 1659–1739*, közli NAGY Gyula = *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból*, III, Bp., Magyar Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1896 (Magyar történelmi emlékek = Monumenta Hungariae historica, Második osztály: írók, 35), 13.
- 2 TÓTH Ernő, I. és II. *Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója az 1632–1694. évekről*, Erdélyi Múzeum, 17(1900), 220.
- 3 *Chroniken und Tagebücher (1143–1867) = Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, Hrsg. auf Kosten der Stadt Brassó von dem mit der Herausgabe beauftragten Ausschuss, I, Brassó, bei Heinrich Zeidner, 1903, 204.
- 4 Uo., II, 120.
- 5 Eduard Albert BIELZ, *Beitrag zur Geschichte merkwürdiger Naturbegebenheiten in Siebenbürgen*, Hermannstadt, Erbin, 1862, 71.

- 6 *Chroniken und Tagebücher = Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, Hrsg. auf Kosten der Stadt Brassó von dem mit der Herausgabe beauftragten Ausschuss, II, Brassó, bei Heinrich Zeidner, 1909, 383.
- 7 TÓTH Ernő, *Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről*, Történelmi Társ, 25(1902), 569.
- 8 CSEREI Mihály, *Erdély története [1661–1711]*, s. a. r., jegyz. BÁNKÚTI Imre, Bp., Európa, 1983 (Bibliotheca Historica), 156.
- 9 RÉTHLY Antal, *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*, Bp., Akadémiai, 1962, 381.
- 10 Hanns TSCHÁNY 's *Ungarische Chronik von Jahre 1670 bis 1704*, s. a. r. PÁUER Iván, Pest, Eggenberger, 1858, 48–49.
- 11 TSCHÁNY, *i. m.*, 63.
- 12 HAIN Gáspár, *Lőcsei krónikája*, kiad. BAL Jeromos, FÖRSTER Jenő, KAUFFMANN Aurél, Lőcse, Reiss, 1910–1913, 480.
- 13 *Uj és o kalendarium, melyet Christus születése után való 1682. irt*, NEUBARTH Christoph, *es most is Magyar országra, Erdélyre és egyéb tartományokra alkalmaztatott*, Lőtsén, Brewer Sámuel által [1681], [40.] (RMK I. 1289).
- 14 Krištof NEUBARTH, *Nowý Kalendář Na Rok 1682*, W Ziline u Alžbety Dadanky, 1681, H₇ (RMK II. 1515a).